

Στο Μυαλό του Προεστού Παναγιώτη Μπενάκη

(Νίκος Β. Ροτζώκος, Εθναφύπνιση και Εθνογένεση- Ορλωφικά και Ελληνική Ιστοριογραφία, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007)

Του Μάριου ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ

Τι να σκεφτόταν άραγε ο Παναγιώτης Μπενάκης, εκείνο τον Φεβρουάριο του 1770, σαν έμαθε ότι οι Ρώσοι πάτησαν από θάλασσα τα μέρη του; Μανιάτης στην καταγωγή είχε από χρόνια εγκατασταθεί στην Καλαμάτα και, καταγόμενος από οικογένεια χριστιανών αρχόντων, βρισκόταν ήδη ψηλά στην κλίμακα της τοπικής κοινωνικής ιεραρχίας: είχε αναπτύξει άξια λόγω εμπορική δραστηριότητα, είχε μάθει να ελίσσεται επιδέξια σε ένα απαιτητικό πολιτικά περιβάλλον όπως η Πελοπόννησος του καιρού του, ήταν δύσκολος αντίπαλος για τους κοινωνικούς και οικονομικούς ανταγωνιστές του είτε αυτοί ήσαν χριστιανοί είτε μουσουλμάνοι. Το μόνο σίγουρο ήταν ότι ο μεγαλοκοτζάμπασης Παναγιώτης ήξερε να παίζει το κεφάλι του - κι αυτή τη φορά είχε αποφασίσει να το παίζει για τα καλά. Οι Οθωμανοί στηριζόταν πάνω του γιατί ήξεραν πόσο πολύ περνούσε ο λόγος του στους χριστιανούς όλης της περιφέρειας, όμως εκείνος συζητούσε με πράκτορες της Μ. Αικατερίνης, καιρό τώρα και με κάθε προφύλαξη, την προοπτική μιας εξέγερσης στην Πελοπόννησο. Η εξέγερση αυτή – που, ας ειπωθεί εδώ, οι αρχές δεν δυσκολεύτηκαν να καταστείλουν - αλλά και ό,τι ακολούθησε, έμεινε γνωστό στην νεότερη ελληνική ιστορία με το όνομα «Ορλωφικά».

Η εθνική ιστοριογραφία δεν είχε διλήμματα σχετικά με τις προθέσεις του Παναγιώτη Μπενάκη, όπως δεν είχε αμφιβολίες για τις προθέσεις και τα κίνητρα όλων των συντελεστών των Ορλωφικών, των Ρώσων μη εξαιρουμένων: η εξέγερση του 1770 δεν ήταν παρά η εκδήλωση του πάγιου και αναλλοίωτου εθνικοαπελευθερωτικού φρονήματος των Ελλήνων απέναντι στον Οθωμανό κατακτητή, γεγονός που οι Ρώσοι εκμεταλλεύτηκαν για να προωθήσουν τα δικά τους συμφέροντα αφήνοντας τελικά τους εξεγερμένους στη μοίρα τους. Ο Μπενάκης, λοιπόν, και οι συν αυτώ, συνέπραξαν με τους Ρώσους διότι φρονούσαν εθνικά. Πάρ' όλο που φαίνεται απλή, η

θέση αυτή προϋποθέτει μια σειρά παραδοχών εκ μέρους όσων τη διατυπώνουν, οι οποίες με τη σειρά τους δομούν ένα συγκεκριμένο τρόπο θέασης της ιστορίας. Αν το ιδανικό της εθνικής ανεξαρτησίας, λείει η άποψη αυτή, αποτελεί πάγιο στόχο όσων απαρτίζουν ένα έθνος, είναι γιατί αυτό το τελευταίο υφίσταται ανέκαθεν μέσα στην ιστορία ως ιδιαίτερη συλλογική οντότητα. Κι αν, μοίρα κακή, βρεθεί κάτω από ξένο ζυγό και ξεθωριάσουν οι αξίες που το έκαναν κάποτε σπουδαίο, το έθνος, εν υπνώσει πλέον, μέλλει να ξαναβρεί τον «χαμένο του εαυτό» μέσω μιας διαδικασίας **αφύπνισης**, με ποικίλους αναβαθμούς, απόληξη της οποίας είναι η πολιτική ανεξαρτησία και αυτοδιάθεσή του. Στην περίπτωση που συζητάμε εδώ είναι ευνόητο ότι απόληξη της διαδικασίας αφύπνισης του ελληνικού έθνους θεωρείται η επανάσταση του '21 ενώ η εξέγερση του 1770, σημαντικός αναβαθμός.

Η εθνοκεντρική λογική είναι το πρίσμα μέσα από το οποίο η ελληνική ιστοριογραφία, από τον Σάθα μέχρι τον Βακαλόπουλο, αντιμετώπισε τα Ορλωφικά. Είναι ακριβώς η λογική που απορρίπτει ο Νίκος Ροτζώκος στην ενδιαφέρουσα μελέτη του. Η αφετηριακή διαπίστωση της μελέτης αυτής είναι ότι τόσο το ιδεώδες της εθνικής ανεξαρτησίας όσο και το ίδιο το έθνος είναι ιστορικά προσδιορισμένα ιδεολογικά και πολιτικά φαινόμενα: ανήκουν στη νεωτερικότητα. Συνεπώς, δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί ότι οι χριστιανικοί πληθυσμοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εμπνέονταν από το ιδανικό της εθνικής ανεξαρτησίας σε μια εποχή που η Γαλλική Επανάσταση δεν είχε γίνει ακόμη. Τα έθνη λοιπόν δεν κοιμούνται και αφυπνίζονται αλλά γεννιούνται και διαμορφώνονται ιστορικά. Αποδίδοντας αναδρομικά σε ανθρώπους άλλων εποχών ιδεολογικούς προσανατολισμούς και πολιτικές στοχοθετήσεις της εποχής του εθνικισμού, η εθνοκεντρική ιστοριογραφία ουσιαστικά εγκλωβίζεται σε ανιστορικές ερμηνείες και σχήματα - και μαζί της εγκλωβίζει τους δέκτες της, δηλαδή όλους μας.

Κάτω από τους όρους αυτούς ο Παναγιώτης Μπενάκης, όπως και οι συνυπόδουλοί του, δεν φρονούσαν εθνικά γιατί, απλούστατα, δεν είχαν ιστορικά αυτή τη δυνατότητα. Πώς θα μπορούσαν να σκέφτονται λοιπόν; Σίγουρα όχι με ένα τρόπο πάνω ή έξω από τους πνευματικούς ορίζοντες της εποχής τους, υποστηρίζει ο Ροτζώκος, ο οποίος, κάνοντας χρήση των ίδιων πηγών με την εθνοκεντρική ιστοριογραφία, επιχειρεί μια διαφορετική ανάγνωση των γεγονότων. Το σίγουρο στην υπόθεση των Ορλωφικών είναι ότι οι Ρώσοι υποσχέθηκαν στους Ρωμιούς απελευθέρωση ενώ ότι οι Ρωμοί περίμεναν από καιρό την επέμβαση των Ρώσων. Η

ιδεολογική βάση όμως στην οποία εδράζονταν οι ρωσικές υποσχέσεις δεν ήταν άλλη από μια ρωσική εκδοχή της φωτισμένης απολυταρχίας, υποστηρίζει ο συγγραφέας. Με άλλα λόγια ένα αυτοκρατορικό, και όχι ένα εθνικό, ιδεώδες, όπου προφανώς ο Τσάρος θα αντικαθιστούσε τον Σουλτάνο. Ο τρόπος με τον οποίο έβλεπαν οι Ρωμιοί τους Ρώσους, από την άλλη πλευρά, είχε κυρίως να κάνει με τις προ-εθνικές, θρησκευτικές τους παραδόσεις. Εδώ ο Ροτζώκος δεν εννοεί απλά την ομοδοξία αλλά, πιο συγκεκριμένα, τον μύθο της «ανάστασης του Γένους των Ρωμαίων» και «της αποκατάστασης εις την πρώτην ελευθερίαν» με την παρέμβαση κάποιου μυστηριώδους «Ξανθού Γένους». Είναι γνωστό ότι αυτό το αίτημα ήταν το αντικείμενο μιας ολόκληρης παράδοσης προφητειών που προέλεγαν την στρατιωτική συντριβή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, των λεγόμενων «χρησμών», και ότι στα Ορλωφικά το ούτως ή άλλως ευρύ κοινό των χρησμών αυτού του είδους, με την καθοδήγηση των πρακτόρων της Μ. Αικατερίνης, ταύτιζε επίμονα το Ξανθό Γένος με τους Ρώσους. Σε τελική ανάλυση, υπογραμμίζει ο συγγραφέας, αυτό που προσδοκούσαν οι Ρωμιοί ήταν αυτό που υπόσχονταν η Μ. Αικατερίνη - στρατιωτική παρέμβαση με σκοπό την ρωσική επικυριαρχία - διατυπωμένο όμως μέσα σε πλαίσιο προ-νεωτερικό.

Ο Νίκος Ροτζώκος μας προσφέρει μια μελέτη που εγγράφεται χωρίς κόπο στην πρωτοπορία των αναζητήσεων της σύγχρονης ιστοριογραφικής παραγωγής στη χώρα μας. Γραμμένη με πειθαρχία όσον αφορά την εκδίπλωση της επιχειρηματολογίας της μέσα σε πέντε αυτόνομα βήματα-κεφάλαια – συμπεριλαμβανομένης της εισαγωγής – θα προκαλέσει σίγουρα τις συζητήσεις που της αξίζουν. Το πρόβλημα που θα μπορούσε να εντοπίσει ο προσεκτικός αναγνώστης, λοιπόν, αφορά όχι τόσο στην ουσία όσο στην εμβέλεια της συλλογιστικής της. Και η εμβέλεια της συλλογιστικής, εδώ, είναι αντιστρόφως ανάλογη με το εύρος των πηγών που αξιοποιούνται. Εφόσον ο συγγραφέας δεν αρκείται στην κριτική προσέγγιση της άποψης της «εθνικής ιστοριογραφίας» για τα Ορλωφικά και επιχειρεί την ανασύσταση των όρων πρόσληψης της ρωσικής επέμβασης από τους ελληνόφωνους Ορθόδοξους, όπως και τη διερεύνηση των σημασιών που είχαν οι προσδοκίες των Ρωμιών σχετικά με την «ανάσταση του Γένους», η συγκεκριμένη μελέτη θα είχε μόνο να ωφεληθεί εάν το πραγματολογικό της υλικό δεν εξαντλούνταν στις ίδιες πηγές από τις οποίες άντλησε η εθνική ιστοριογραφία αλλά εκτείνονταν και σε πηγές άλλου τύπου·[άνω τελεία] για παράδειγμα, τα ίδια τα χρησμολογικά κείμενα. Εκεί, πάντως, η προσδοκία της ξένης

επέμβασης δεν φαίνεται να αντιστοιχεί σε προσδοκία πολιτικής υπαγωγής σε αλλότρια κυριαρχία. Μπορεί οι ποικίλοι αντιοθωμανικοί χρησιμοί να ερμηνεύονταν ανάλογα με τις περιστάσεις με τρόπο ώστε ο Δόγης, ο Τσάρος ή άλλος χριστιανός βασιλιάς, να προκρίνονταν κατά καιρούς ως πεπρωμένοι ελευθερωτές του Γένους των Ρωμαίων, όμως η βασική ιδέα ήταν ότι το εκάστοτε όργανο της θείας βούλησης θα επενέβαινε όχι για να κυριαρχήσει πάνω στο «περιούσιον Γένος» αλλά για να συντρίψει τους Οθωμανούς και να αποδώσει στο Γένος το χαμένο του βασίλειο. Έτσι φαίνεται ότι αντιλαμβάνονταν τα πράγματα όσοι πίστευαν στη χρησιμολογία και τους μύθους της, σύμφωνα με τη μαρτυρία ενός ανθρώπου που δεν συμεριζόταν τις δοξασίες αυτές, του μητροπολίτη Μυρέων Ματθαίου: «[...] οπ' έχομεν το θάρρος μας μέσα εις την Σπανίαν / κ' εις τα χοντρά τα κάτεργα [= γαλέρες] πούναι σ' την Βενετιάν / να έλθουσι με το σπαθί τον Τούρκον να σκοτώσουν / **να πάρουν το βασίλειον και μάς να μας το δώσουν** / ελπίζομεν και εις ξανθά γένη να μας γλυτώσουν / ναλθούν από τον Μόσχοβον, να μας ελευθερώσουν [η υπογράμμιση δική μου]»¹. Η μαρτυρία αυτή είναι των αρχών του 17^{ου} αιώνα. Χρειάζεται περισσότερη έρευνα πριν φθάσουμε σε οριστικά συμπεράσματα, ωστόσο υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι, δύο αιώνες αργότερα, οι θιασώτες αυτών των ιδεών δεν προσέγγιζαν την πολιτική πραγματικότητα της εποχής τους με πολύ διαφορετικό τρόπο.

Κοντολογίς το βιβλίο του Ν. Ροτζώκου αποτελεί ένα θαρραλέο βήμα στα νέα μονοπάτια των ιστοριογραφικών μας αναζητήσεων που αξιοποιεί σωστά πηγές περιορισμένες. Όμως έτσι, μέρος μόνο της εικόνας αποκαλύπτεται [άνω τελεία] και το μυαλό του Παναγιώτη Μπενάκη φωτίζεται αμυδρά.

Ο Μάριος Χατζόπουλος είναι Ερευνητής στο Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.

¹ E. Legrand (επιμ.), *Bibliothèque Grecque Vulgaire*, τ. 2, Paris, 1881, 314.